

PHD ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

Z. Kovács Zoltán

„»Vanitatum vanitas« maga is a humor”

**Az irónia (korlátozásának) változatai a magyar romantika
irodalmában**

Témavezető:

Dr. Szajbély Mihály

Szeged
2000

Az értelmezett művek

Kölcsey Ferenc: *Vanitatum vanitas*; Eötvös József: *A falu jegyzője*; Petőfi Sándor: *Az apostol*; Vörösmarty Mihály: *Gondolatok a könyvtárban*; Kemény Zsigmond: *Férj és nő, A szív örvényei. Ködképek a kedély láthatárán*; Eötvös József: *A nők*; Arany János: *Bolond Istók*.

A dolgozat keletkezéséről

A doktori dolgozat az első vázlatok szerint a romantikus ironia magyar jelenségeit, változatait vette volna sorra. Ennek az elképzelésnek a Kemény Zsigmonddal foglalkozó szakdolgozatom, illetve TDK-dolgozatom szolgált alapjául. A kidolgozás során azonban két (egymással összefüggő) nehézséggel kellett szembesülnöm. A romantikus ironia abban az értelemben, ahogy főként a német irodalom kapcsán, s túlnyomórészt a német nyelvű szakirodalomban emlegetik, csak nagyon erőszakolt módon mutatható ki a magyar irodalmi romantikában. (A *Vanitatum vanitas* és a *Ködképek a kedély láthatárán* inkább a szabályt erősítő kivételeknek tűnnek.) Másrészt, a romantikus ironia alapszövegei — mindenekelőtt pedig Friedrich Schlegel írásai — alapján, annak a megközelítési módnak az érvényessége kérdőjeleződött meg, amely egy többé vagy kevésbé rendszeres elmélet és az ahhoz hozzárendelhető példák viszonyaként fogja fel a romantikus ironiát mint irodalmi jelenséget. Ahogy a disszertáció első részében (Schlegel és a koraromantika egyes elemzőinek kijelentéseit bemutatva és értelmezve) megpróbálom kifejtetni, az ironia speciálisan romantikus jelentősége éppen teoretikus és (szép)irodalmi szöveg közti határ megkérdőjelezésében áll, nem függetlenül a romantikának a kanti és a német idealista filozófiától való különbségétől. A *Vanitatum vanitas* beszédhelyzetbeli, diskurzív sajátosságai mellett ezért is lehet indokolt az (ironiáról és a romantikáról alkotott elképzelésekkel foglalkozó) elméleti bevezető és a *Vanitatum vanitas* értelmezésének problémáit tárgyaló rész összevonása.

Ezek után két út kínálkozott. Közülük az egyik két okból sem tűnt számomra járhatónak. Ha a romantikus ironiáról szóló monográfiák és tanulmányok alapjául szolgáló német koraromantika irodalmát választottam volna témául (ez lett volna az *első út*), akkor egyrészt olyan tárgyat kellett volna feldolgoznom, amelyet speciálisan ebből a szempontból már olyan, behozhatatlan „helyzeti” (nyelvi-kulturális) előnnyel rendelkező kutatók vizsgáltak, mint Ernst Behler vagy Manfred Frank. Másrészt, a kellő kompetencia hiányán túl, régebben választott kutatási területemhez (irodalomtörténeti vonzalmaim valódi tárgyához), a magyar romantika irodalmához is csak hosszú években mérhető kerülő után találhattam volna vissza. A *másik út* a teória helyett „maguknak” a jelenségeknek a vizsgálata lett volna, vagyis az ironikus szövegek „szoros”, narrato-poétikai elemzése. Ennek a megközelítésnek a hátrányai már az egyetemista koromban készített Kemény-értelmezések során kiderültek: az így óhatatlanul a partvonalon kívül rekedt keletkezés- és hagyománytörténet vizsgálata nélkül milyen konszenzusra alapítva lehet egyes szövegeket szinte magától értetődően „romantikusnak” és főként „ironikusnak” nevezni, ha e fogalmak jelentésének meghatározása egymásnak ellentmondó vagy legalábbis egymástól meg lehetőségen eltérő vélemények kifejtésére ad alkalmat a teoretikus-filozófiai diskurzusokban? Ha a dolgozat erre a második útra lépett volna, akkor éppen az maradt volna ki a vizsgálatból, ami talán érdekessé teheti: nevezetesen, a vizsgált szövegek ironikuságának „romantikus” volta, jelentésük egyszerre történeti és kor(szak)talán lehetőségének figyelembe vétele.

A dolgozat módszere

A keletkezés- és hagyománytörténet aktív közreműködésének igénye a *Vanitatum vanitas* értelmezése során vált a leginkább nyilvánvalóvá számomra. Szinte minden értelmezés úgy látja, hogy a vers kijelentéseit nem lehet szó szerint venni, ám ennek a konszenzusnak a talaján szövevényes fogalmi háló jött létre. Annak fényében, hogy a koraromantika az iróniát éppen annak jelentésbeli eldönthetetlenségére alapozva értékeli fel (a befogadó oldalán pozitív ismeretelmélet jelentőséget tulajdonítva az ironikus összeférhetlenségeknek), Kölcsey versének a hagyománytörténetben kimutatható jelentésbeli bizonytalanságából legkevésbé e tradíció elutasítása, a műről való leválasztása következik. Éppen ellenkezőleg, a filozófiai és eszmetörténeti kontextust figyelembe véve a „szoros olvasás” elutasításának kényszere, az értelmezésnek a Kölcsey-pályakép keretébe való helyezése (a vers mint „önkürálás”, világnézeti fordulópont) a *Vanitatum vanitas* jelentésének lényegi részévé válhat. A keletkezés és a hagyományozódás történetének együttese az irónia fogalmán keresztül kapcsolódhat az (irodalmi) szöveg néhány újabb felfogásához, az irónia romantikus felfogásainak azon értelmezéseit igazolva, amelyek a romantikus iróniában egyszerre látnak egy konkrét történelmi situációt kifejező jelenséget és egy „archetipikus”, (irodalom- és ismeret)elméleti problémát.

Mit is elemeznek tehát a disszertáció fejezetei, amikor az iróniának a magyar irodalmi romantikával való összefüggéseire kérdeznek rá? Az említett nehézségek elkerülése érdekében egyrészt számolni kell a művek úgymond „objektív” *keletkezéstörténetével*. Ez alatt mindenekelőtt azokat a filozófia- és eszmetörténeti nézeteket értem, amelyek segítségével megmagyarázható az irónia jelenléte a magyar romantika egyes szerzőinél és műveinél. Másrészt fokozottan figyelembe kell vennie a korszak, a tárgyalt életművek és alkotások *hagyománytörténetét*. Ennek a hagyománynak a tudatosítása nélkül ugyanis könnyen abba a módszertani ellentmondásba keveredhetünk, hogy miközben igyekszünk a romantika és az irónia újabb keletű, a nemzetközi szakirodalomból származó meghatározásaira alapozni értelmezésünket, addig valójában egy ezektől a megközelítésektől meglehetősen különböző hagyomány által meghatározva adottnak vesszük a magyar irodalmi romantika kánonját. A (magyar) recepciótörténettel való szembesülést az irónia és a magyar romantika kapcsolatának témája esetében annyira fontosnak tartom, hogy a disszertáció egyes részeit a magyar irodalomtörténeti hagyományban felmerült kérdések és fogalmak áttekintésével kezdem.

Ez a „szembesülés” azonban nem jelentheti egyik, a hagyománytörténetben felmerült konstrukció egyszerű átvételét sem, hiszen a disszertáció jelenének értelmezési horizontja szükségszerűen különbözik a magyar romantika műveit eddig értelmező művek horizontjaitól. Ahhoz, hogy elemzésünk valóban „időszerű” legyen, a (magyar) hagyománytörténetet az értelmezésünk jelenének irodalomelméleti fejleményeivel összefüggésben kell hasznosítani. Nem elég tehát interpretációnknak a nemzeti irodalmi kánon(ok) általi meghatározottságát tudatosítani. Mivel csak a jelen horizontjából vagyunk képesek értelmezni a műveket, ennek együtt kell járnia azzal, hogy — amennyire csak lehetséges — a hagyományra való „rálátás” szükségszerű korlátozottságával, saját elméleti előfeltevéseinkkel is számoljunk (hiszen ez nagy mértékben befolyásolja azt, hogy miképpen látjuk a magyar irodalom kánonjait). Csak ennek az eljárásnak a révén lehet elkerülni, hogy saját nézőpontunkat abszolutizáljuk.

A dolgozat tárgya, célkitűzései

Az itt következő művek, az irónia koraromantikus és újabb felfogásainak, valamint az erre rímelő módszertani megfontolásoknak köszönhetően, elsősorban mint *értelmezésbeli* problémák kerülnek terítékre. Ha eltérő módon is, de mindegyikük befogadástörténetében jelentős szerepet játszanak a szerzői szándék körüli bizonytalanságok. Ez különösen igaz Kölcseyre és Keményre, de nem kivétel ez alól Eötvös József itt tárgyalt két regénye sem, azzal a természetesen nem elhanyagolható különbséggel, hogy *A falu jegyzője* és *A nővérek* esetében inkább csak maga az elbeszélő fejt ki kétségeit a művek egyértelmű értelmezéséről. Önmagában a hagyománytörténetben feltárt ellentmondások azonban még nem igazolnák azt, hogy ezeket az alkotásokat a romantika és az irónia kapcsolódásai mentén értelmezzük. Erre az a kölcsönhatás jogosít fel, amely a történeti értelemben vett romantikát megalapozó elméletek, a hagyománytörténetben felmerült kérdésirányok, fogalmi megoldások, valamint a romantika és irónia utóbbi értelmezései között felmerült. Az ironikus eldönthetetlenségnek tulajdonított (kora)romantikus többlet, valamint a romantikában saját magára ismerő újabb elméleti fejlemények tükrében a hagyománytörténet a mai olvasó számára a felmondandó lecke helyett valóban vitára ingerlő, produktív olvasatként viselkedhet.

Ez a produktivitás akkor is megvalósul, ha a ráépülő olvasat egyenesen „önmaga” interpretációjává válik. Ahogy a sokszínű hagyománytörténetből (beleértve a közelmúlt „szoros olvasatait” is) kiviláglik, a *Vanitatum vanitas* esetében a versbeszédben mindvégig fennálló kettősség oly mértékben nélkülözi saját értelmezését, hogy a vers interpretációja kizárólagosan a tágabb történeti és elméleti kontextusokra kénytelen hagyatkozni, melyek egységét a disszertáció a romantikus irónia diskurzusában jelöli meg. Kölcsey verséhez képest az olyan, önmaga lehetőségeivel nyíltan számot vető költeménynél, mint a *Gondolatok a könyvtárban*, főként pedig a hosszabb narratív műfajokban, az elbeszélő sokkal több alapot nyújt az olvasónak arra, hogy a poétikai-retorikai szerkezet és a téma elemzése az értelmezés szerves részévé váljon. A hosszabb elbeszélő művek esetében éppen a *poétikai* és a *történeti* elemzés feszültsége teheti ezeket az alkotásokat a jelen számára olvashatóvá — míg a *Vanitatum vanitas* esetében arról van szó, hogy a vers poétikai alapon eldönthetetlen jelentésszerkezetének kell történeti-elméleti magyarázatot kapnia. Kölcsey művének olvasata ezért is lehet, az irónia romantikus elképzeléseivel összhangban, egyszerre a disszertáció első része és ugyanakkor fogalomtisztázó bevezetője.

Ezt a „magától a szövegtől” való látszólagos eltávolodást a szöveghez való visszatalálásként is felfoghatjuk, mégha ez a visszatérés a szöveg határainak történeti és elméleti kontextusok mentén való kiterjesztésével egyenlő is. A szöveg „kiterjesztésének” igénye ha nem is a *Vanitatum vanitas* jellemző szélsőséges módon, de valamilyen mértékben mindegyik ironikus mű olvasása esetében kényszerítő erővel áll elő. E jellegzetesség sajátosan romantikus karaktere után kutatva (és nem „öncélú” fogalomtörténeti áttekintés céljából) váltak fontossá az irónia jelentésbeli eldönthetetlenségét kiküszöbölni vagy korlátozni igyekvő fogalmak: a politikai („irányzatos”) vagy morális célú szatíráként értelmezett *allegória*, valamint a *humor*. A disszertáció elemzései azokra a pontokra kíváncsiak a vizsgált művek értelmezéseiben, ahol e fogalmaknak az iróniával való kapcsolata (az „irányzatos”-nevelő szándék korlátozottságával való szembesülés vagy a „humoros” szubjektum nézőpontjának „ironizálódása”) tetten érhető. Ezek a pontok pedig nem lehetők fel pusztán „magukban” az irodalmi szövegekben, hanem szükség van a szövegek alakulástörténetével (ideértve mind a keletkezés-, mind pedig a recepciótörténetben lejátszódó folyamatokat) való számvetésre is.

Így vált az irónia és a romantika kapcsolatának vizsgálata történeti elemzéssé — *történetiség* alatt az olvasásnak azt a módját értve, amely képes hasznosítani a jelen és a múlt(ak) horizontjait elválasztó különbségeket. (Arra, hogy a romantika és az irónia kapcsolatát nagyon is lehetséges ahistorikus módon vizsgálni, a romantikus iróniára vonatkozó szakirodalom áttekintése során hozok példát.) Mivel azonban az irónia csak a kontextusból értelmezhető (és ezek a kontextusok, ahogy a *Vanitatum vanitas* irodalma bizonyítja, nagyon is messzire vezethetnek), ezért ha egy művet valamilyen indokkal ironikusként értelmezünk, akkor ez értelmezésünk alapfeltevésének felszínre kerülését hozza magával. Nincs ez másként akkor sem, ha — mint az értelmezésre kerülő művek recepciótörténetének jelentős részében — az ironikus jelentésben benne rejlő bizonytalanságok kiküszöbölésének szándékáról van szó. Az irónia megszüntetésének (vagy legalábbis az erre irányuló törekvésnek) ugyanis az az ára, hogy a korlátozó elképzelések, fogalmak révén láthatóvá válik a magyar irodalomtörténeti hagyomány előfeltevésének az eddigi vizsgálatok szemszögéből talán nem látható oldala; vagy legalábbis nyilvánvalóbbá válnak az egyes szemléletmódok korlátai. Az irónia karaktere ugyanis kizárja a teljes „felülírást”, s ebben látom a témából adódó egyik leglényegesebb módszertani előnyt. Az irónia szinte rákényszeríti az értelmezést, hogy a hagyománytörténetből okulva folytonosan szembesítse önmagát saját korlátaival; másrészt, az iróniát a romantikus elképzelések keretében tekintve, egyúttal azt is megakadályozza, hogy ez az „okulás” valamiféle kioktatássá váljon, vagyis nem engedi meg az aktuális értelmezésnek, hogy önmagát a magyar irodalomtörténeti hagyományon kívül („felül”) helyezze el.

Ez a tárgyból fakadó módszertani következmény, ahogy már többször utaltunk rá, megfelel az iróniát át- vagy felértékelő romantikus hagyománynak is. Mint a doktori dolgozat első része kitér rá, az irónia ismeretelméleti jelentősége Schlegelék számára abban áll, hogy a befogadót fokozott értelmezői tevékenységre serkenti. Ez azonban nem azonos a szubjektum egyoldalú kitérítésével, hiszen ez a befogadói tevékenység olyan önreflexiót jelent, amelynek értelme nem az eredményben (a tökéletesedett szubjektumban), hanem magában a folyamatban van. Vizsgálódásom módszertana szempontjából: a cél nem a magyar romantika „igazi” ironikus hagyományát takaró lepel lerántása, az értelmezői hagyomány meghaladása. Arra törekszem, hogy az ezzel a hagyománnyal való szembesülés, kérdéseinek újbóli felvetése, a kérdéseket övező kontextusok összevetése, a közös alaptételek és az esetleges sűrűlódások leírása és értelmezése révén olyan olvasatok jöjjenek létre, amelyek nem zárják el az értelmezett műveket az iróniának sem a történeti, sem az „elméleti” megközelítési elől.

A megközelítések aránya mindig az egyes problémához igazodik. Egy *A falu jegyzőjében* olvasható allegóriát hozva a „helyes” arány kilátástalanságára, Eötvös regényének elbeszélője attól tart, hogy úgy jár a történetmondást megszakító számtalan kitérővel, mint egyik ismerőse, akivel egyszer hegyet másztak a naplemente kedvéért, ám a szép látványban való gyönyörködés helyett ismerőse folyton az útjukba kerülő érdekességek tudományos értékére hívta fel a figyelmét. Az irónia romantikus (vagy éppen Kierkegaard-i) értelmének megfelelően, a következő vizsgálat számára maga az „út” a fontos, amelynek mentén az olvasás „szoros” és „történeti”, történeti és elméleti aspektusai az adott műre jellemző módon összeérhetnek. A módszertani szemléltetés érdekében kissé „túlértelmezve” Eötvös regényének példázatát, ez az út nem lenne lehetséges, ha kiindulása és célja nem lenne már bizonyos mértékben rögzítve, a kutatást (kutatói) övező hagyományok által; ám sajátos értékét — ahogy ez Eötvös regényére is jellemző — éppen a menet közben előadódó „eltérések”, kerülők jelentik. Másképpen fogalmazva: talán akkor kerülünk legközelebb az iróniának az olvasóra gyakorolt hatásához, amikor az értekezés logikai ívébe nem minden szempontból illeszkedő kitérőt teszünk; ám ha valóban

az iróniáról akarunk írni, nem pedig annak körkörös, önreflexív mozgását akarjuk valamilyen módon átvenni, akkor valamilyen „hegycúcsra” egyszer csak fel kell érni. Eötvös regényének allegóriája arra is figyelmeztet, hogy az „igazi” szépségeket (a természet fenségességét, ami esetünkben talán a magyar romantika egyik vonulatának igaz története lehetne) sem a figyelmünket elterelő kitérőkkel tarkított odaúton, sem pedig a minden valószínűség szerint sötétben megtett visszaúton nem élvezhetjük.

A dolgozat szerkezete

A disszertáció a fentieknek megfelelően nem a romantikus irónia változatait tárgyalja, hanem néhány olyan mű értelmezésének kérdéseivel foglalkozik, amelyeket az irodalomtörténeti hagyomány az iróniával kapcsolatban, mintegy azok alternatívájaként értelmez. Az interpretáció elméleti konstrukciók alkalmazása helyett a recepciótörténet felvetette problémákból indul ki. Mivel azonban a dolgozat tárgyául választott szövegeket olyan alakzat köti össze, amelynek jelentése folyamatosan változott (és — például a humorral ellentétben — egyúttal gazdagodott), nem lehet eltekinteni a romantika-kutatást meghatározó elméleti kontextusoktól sem (amit lehetővé tesz az is, hogy a művekhez tartozó értelmezési hagyomány nem rendelkezik merev, adott határokkal, azaz a vizsgálat keretének megfelelően kiterjeszhető akár a közelmúlt irodalomelméleti fejleményeire is). E kettősség (a romantikus irónia vizsgálatának „történeti” és „teoretikus” aspektusai) következtében a disszertáció elméleti bevezetése áttevődik az egyes „tűztes” részekre, az elemzett szöveg karakterének megfelelően pedig leginkább az első részre. Itt ugyanis a *Vanitatum vanitas* jelentésének eldönthetetlensége oly mértékben az értelmezésbe helyezi át a jelentést, hogy az irónia és a magyar romantika kapcsolatának nehézségeit bemutató elemzés a mű interpretációjaként lép fel.

A dolgozat második része az irónia és a romantika sajátos kapcsolódási lehetőségét, a magyar irodalmi romantikát tekintve pedig egyenesen az iróniának a magyar romantikában való jellegzetes megjelenési formáját elemzi. Az ebben a részben tárgyalt három szöveg az irónia korlátozásának három módját példázza, mindhárom esetben bizonyos romantikus programok mentén. *A falu jegyzője*, *Az apostol* és a *Gondolatok a könyvtárban* egyaránt a negyvenes évek alkotásai, mindhárom mű olvasható bizonyos közéleti szándékok feltárásával: a vármegyei rendszer kilátástalanságának, az apostoli küldetés minden nehézség ellenére való értelmes voltának, a nemzet felemelkedéséért való küzdés szükségességének bizonyításaként. A művekről adott interpretációimnak nem céljuk az ezektől az irányoktól való eltekintés, még kevésbé pedig ezek megcáfolása. Amire itt vállalkozom, az nem más, mint irodalom közéleti teljesítőképességének korlátaira vonatkozó megjegyzések, retorikai eljárások, hagyománytörténeti fejlemények értelmezése. Ez a vizsgálat pedig nemcsak azt mutatja meg, hogy az irónia a magyar romantikának ebben az uralkodó (?) közéleti szólalmában csak mint alárendelt „eszköz”, retorikai fogás mutatható ki; hanem azt is, hogy ez az irónia nem hagyja érintetlenül „felhasználójának”, a romantikus műnek a jelentését sem.

A keletkezés és megjelenés kronologikus rendjének megbontását az irónia eltérő státusza indokolja. Míg *A falu jegyzője* (1. fejezet) esetében az irónia jórészt (ám itt sem kizárólagosan) csak a jelentést módosító összetevőként van jelen, addig a *Gondolatok a könyvtárban* olvasása esetében a bevezető allegória, a papír és rongy közti összefüggést tárgyaló rész már a szöveg jelentésének egészét relativizálhatja (3. fejezet). *Az apostol* iróniája valahol e két mű iróniája között adható meg: az elbeszélő és a fűszereplő közötti távolság bizonytalanságai és a zárlat „fejlődéshite” közti feszültség nyitva hagyja Szilveszter történetének értelmezését (2. fejezet).

A harmadik részben Kemény Zsigmond három regényének értelmezése olvasható. Mielőtt a dolgozat a saját példázatos értelmezését felkináló és egyúttal kiforgató *Küdképek a kedély láthatáránra* téma, a megelőző két fejezet azt igyekszik igazolni, hogy az irónia már szerves része mind az olvasó figyelmét az elbeszélés felé fordító *A szív örvényeinek*, mind pedig a saját allegorikus jelentése iránt nagyon is kételyeket ébresztő *Férj és nő*nek. Az olvasói közreműködés fontosságát kifejezetten hangsúlyozó elemekkel mind a téma, mind a szerkezet, mind pedig a narráció szintjén találkozunk. Amikor pedig az én identitásának alapjai, a szubjektum saját végességén való túlelemelkedésének módjai, a közélet és a magánélet ebben játszott szerepe és harmonizáltatásuk lehetősége képezik a regények témáját (nagyjából e pontokban összegezzük a *Férj és nő* témáit), és ez összekapcsolódik a „nyitottként” összegezhető narratíva jellegzetességeivel (lásd *A szív örvényei* narratív szerkezetét), akkor jogosult azokat az összefüggéseket a regények elemzésébe vonni, amelyekkel Schlegel és a német koraromantika egyes szerzői az irodalmi alkotás és a kanti Kritikák nyomán felmerült ismeretelméleti problémák között megállapítottak.

A téma és a diskurzív elemek közti „egyensúly” valószínűleg a *Küdképek a kedély láthatárán*ban valósul meg leginkább, ahogy azt Szegedy-Maszák Mihály elemzései igazolják. E regény ironikus voltának jelentőségét nem világnézeti problémák megoldásában láthatjuk (Villemont Randon vagy Jenő Eduárd járt-e el helyesen? sőt, esetleg Várhelyi?), sokkal inkább abban, hogy a regény adta diskurzív eszközökkel élve az interpretáció kikerülhetetlenségét, a megértés korlátozottságát tudatosítja. Ami miatt ezt a sajátosságot *romantikus* iróniaként nevezhetjük meg, az a különböző „ideologikus”, nem reflexív cselekvések és az ezek elbeszélését mozgó (példázatos) törekvés feszültsége. A másik két regényben az irónia korlátozottabb szerepet tölt be a szövegek értelmezésében, nem határozza meg ilyen döntő mértékben a regény értelmezését. A *Férj és nő* esetében a példázatos elem túlságosan erős jelenlétét nem ellensúlyozza hasonlóan relativizáló elbeszélői magatartás, mégha a példázatos értelem (társadalmi szinten a nemes és polgár ellentét, a moralitás szintjén az elvágyódás és a társadalmi meghatározottság viszonya) korántsem egyértelmű. *A szív örvényeiben* pedig a történetek közvetítésének játéka nem érinti alapvetően a regény témáját (Anselmet csak a fogalom meglehetősen korlátozott értelmében lehet „romantikus” hősnek nevezni). Mindhárom regényből hiányzik *A falu jegyűjében* vagy *Az apostolban* megismert elbeszélői viszonyulás. Egyik Kemény-regény elbeszélője sem azonosul hőseivel, de nem is határolódik el tőle teljes mértékben. Ennek oka az a közös jellemzőjük, hogy hőseik hibáit az egyén tévedésein túli okokra vezetik vissza. Amennyiben tehát példázatos allegóriáknak tekintjük e három regényt, akkor azt mondhatjuk, hogy végső soron mindegyikük olyan mechanizmus hatalmát allegorizálja, amely alapvetőbb egyes történelmi-társadalmi situációk kontextusánál.

A negyedik részben felerősödik a vizsgálatnak az iróniára vonatkoztatva negatív jellege, mivel itt az irónián való „túllépés” két változata kerül értelmezésre. Eötvös József *A nővérekje* megpróbál túllépni az „ideologikus” nevelési regény sémáján. *A nővérek* értelmezésén keresztül azt vizsgáljuk, hogy a *Küdképek a kedély láthatárán* „önromboló” iróniája mellett lehetséges-e másfajta elbeszélői alapállás révén szembehelyezkedni a „küdképek” hatalmával. Ennek az elemzésnek a során kerítünk sort majd arra a kérdésre, hogy mennyiben feleltető meg a „küdkép” az ideológia fogalmának. *A nővérek* esetében az ideológia a regény tárgya, s — legalábbis a regény történetéből és narrációjából kihüvelyezhető szándék szerint — törekvése éppen az ideologikusság elkerülésére irányul. Az iróniát azonban mindvégig korlátozza az egyén belátásában bízó optimizmus. Eötvös liberális emberfelfogása, amely pályája kezdetétől meghatározója szépirodalmi műveinek. Éppen az irónia a regény értelmezésének az a pontja, ahol a diskurzív jellegzetességekre összpontosító elemzés hasznát veheti a liberalizmus-

konzervativizmus fogalmak kettősségének. Az ember nevelhetőségének hite és ugyanakkor az emberi tökéletesség utópisztikuságának belátása (az univerzális pedagógiai eszmék elutasítása) közti feszültség, az irodalom tanító voltának hirdetése és ugyanakkor hatóköre korlátozottságának belátása: ezek az *Uralkodó Eszméket* is uráló előtvisi jellegzetességek mind visszavezethetők a két eszmekör együttes jelenlétére

A negyedik rész másik fejezetében, Arany *Bolond Istók*jának interpretálásakor az iróniával leginkább rokon, s a korszakban az iróniától megkülönböztetett jelenséghez, a *Vanitatum vanitas* hagyománytörténetében is nagy szerepet játszó humor fogalmához térünk vissza, amely az ironikus jelentést egyfajta ideologikus háttérrel látja el, a szerzői szándékkal egyértelműsítve (megmentve) az ironikus műveket. A *Bolond Istók* két énekének egy műként való értelmezése arra mutat rá, hogy amennyiben a humoros jelentést garantáló au(k)toritást nem előzetesen megalapozó szubjektumként kezeljük, hanem a narratív diskurzussal, az elbeszélés sajátosságaival összevetve, akkor a szöveg megnyílik a schlegeli romantikus irónia szerző-, mű- és olvasó-felfogásai számára. Az Arany-életmű hagyománytörténete ezt a megközelítést csak részben támasztja alá, hiszen a befogadástörténet elemzéseinek nagy része légüres térbe kerülne, ha humor-fogalmából „kilúgoznánk” a megalapozó szerző elképzelését. Ugyanakkor, mind a legutóbbi Arany-irodalom, mind pedig a kettősségeknek a teljes recepciótörténetben megtalálható gazdag változatai indokoltá tehetik a romantikus irónia fogalmának a *Bolond Istók* interpretációjába való bevezetését.

A dolgozat következtetései

Mennyiben igazolódott a választott összefüggés, a romantika és az irónia fogalmainak interpretációs hatékonysága? Ezzel összefüggésben pedig, mennyire sikerült kiaknázni a két fogalom (kora)romantikus-schlegeli meghatározásaiban rejlő módszertani előnyöket?

Az irónia a magyar romantikus irodalomban az irónia korlátozásának különböző módjaként vizsgálható. Ebből a szempontból a koraromantika irónia-fogalma pusztán viszonyítási pontként szerepel az egyes szövegek vizsgálata során. Hogy ennél többről van szó, azt a hagyománytörténeti áttekintések, fogalmi összefüggések feltárása hivatott igazolni. Ezek során ugyanis kiderült, hogy az ironikus eldönthetetlenséget nem (csak) a jelenbeli értelmezési pozíció kritikátlan és történetietlen kiterjesztése nyomán hozhatjuk összefüggésbe az elemzett szövegekkel, hanem ezt a recepciótörténet epizódjai is érzékelik — mégha gyakran csak további értelmezés során derül csak ki, hogy az utalások (sőt kifogások) az iróniára vonatkoznak.

Az, hogy a romantikus irónia magyar története, vagy az irónia magyar történetének romantikus epizódja helyett az irónia romantikus korlátozásának néhány változatát elbeszélő irodalomtörténet jött létre, természetesen nem hagyta érintetlenül sem az egyes részek és fejezetek megközelítéssel egyenmőségét, sem pedig az irodalomtörténeti narratíva ívét, „nagyágát”. Az első rész azért lehetett egyúttal a disszertáció voltaképpeni bevezető része is, mert a *Vanitatum vanitas* jelentésbeli eldönthetetlensége nem korlátozható a szöveg retorikai-poétikai szintjén, így a vers interpretációja történeti és elméleti kontextusok feltárásával válik, vagyis az eldönthetetlenségre kell magyarázatot lennie. A további részek és fejezetek elemzéseit kevésbé jellemzi ez az aránytalanság, ami arra is utal, hogy ezek a művek kevésbé teljesítik be a (kora)romantika irónia-fogalmából leszűrhető poétikai elvárásokat. Am éppen ennek a „kevésbének” a formái, az eltérések rajzoltak meg sajátosan a magyar romantikát jellemző vonásokat. Ez indokolja, hogy a Kemény Zsigmond három regényének iróniáját tárgyaló részben éppen a *Ködképek a kedély láthatáránál* foglalkoztam a legkevesebbet: A

szív örvényei és a *Férj és nő* esetében ugyanis az iróniát korlátozó elbeszélésbeli vagy tematikus korlátozó tényezők jóval egyénibb, izgalmasabb változatokat hoztak létre, mint a Szegegy-Maszák Mihály által a romantikus irónia fogalma alatt már különben is részletesen elemzett *Ködképek a kedély láthatárán*. Az irónia romantikus fogalmától való eltérés természetesen sokkal nyilvánvalóbb a politikai szándékosságot deklaráló és a „humoros” művek esetében. Ahogy azonban talán sikerült kimutatnom, mind az „irányzatosság”, mind az apostoli-prófétai szerep, mind pedig a gondolatíság köré sorolt alpművek között találni olyanokat, amelyek különböző módon ugyan, de tartalmazzák az ironikus olvasat lehetőségét. Ugyanígy a humor jegyében készült interpretációk lényegesebb állításai és előfeltevései is megközelíthetők a romantikus irónia felől. A humor oly mértékben meghatározó fogalma az irónia korlátozásának, hogy a magyar irodalmi romantika és az irónia kapcsolatát a humor történeteként is megjelölhetnénk. Az egyszerre romantikus (Jean Paul-i) és „nemzeti.karakter” humor ugyanis éppen azt a kapcsolatot tartja életben, melyet az irónia folyton kérdésessé tesz. A mű és a szerző közti, a jelentésért jótálló kapcsolatot a humor kétszeresen is megerősíti, hiszen a szerző szubjektív-morális kitüntettségén túl még a közös nemzeti jelleg is garantálja alkotó és befogadó viszonyának zavartalanágát.

Az iróniával foglalkozó vizsgálódást valószínűleg mindig fenyegeti az a veszély, hogy elveszíti történeti jellegét. Bár ezt a veszélyt valószínűleg nem sikerült teljesen kiküszöbölnöm, talán mégsem volt haszontalan ebből a szempontból az irónia korlátozások felőli, mintegy „kivülről” való megközelítése, hiszen e korlátozások mibenléteinek feltárása során szinte adódott például a fogalomtörténeti vizsgálódás szükségessége. Az iróniának az irodalmiság kritériumává emelése (és így szempontból érdektelenné válása) ellen hathatott a vizsgált művek hagyománytörténetének szóhoz juttatása, bizonyos hagyománytörténet kínálta szempontok értelmezésben való érvényesítése. Igaz, ennek az eljárásnak megvan az a (doktori értekezés esetében különösen nem elhanyagolható) hátránya, hogy az egyes fejezetek kifejtésmódjai különböznek egymástól. Ugyanakkor a látszólagos kitérők, vagyis a nem szorosan az iróniát tárgyaló részek nagyon is helyénvalók lehetnek akkor, ha valóban az egyes változatokra vagyunk kíváncsiak, s nem egy irodalomtörténeti koncepció vagy egy vizsgálati módszer igazolásának szánjuk elemzésünket. A vizsgálat történeti jellegének és az egyes szövegek sajátos értelmezésbeli problémáinak együttes megőrzésére irányuló szándék vezetett oda, hogy a disszertáció alfejezeteinek némelyikében viszonylag ritkán fordul elő az irónia fogalma. Ezekre a kitérőkre szükség volt annak érdekében, hogy kimutathatóvá váljék az a kevésbé nyilvánvaló kapcsolat, ami az úgynevezett közéleti irányultságú, vagy a nevelő szándékú irodalom és az irónia között fennáll.

Amennyiben az itt elvégzett elemzéseknek sikerült érvényesíteniük az iróniának nemcsak az „archetipikus”, de a történeti-romantikus aspektusát is, akkor csak egy olyan irodalomtörténeti narratíváról lehet szó, amelyik folytonosan tudatosítja saját korlátozottságát, viszonylagosságát. Másként nem is lehet, hogyha figyelembe vesszük a romantika és az irónia összefüggéseinek „másik”, háttérbe soha nem szorítható oldalát, amely a történeti megközelítési mód ellen hat. Ha valóban létrejött az irónia ilyen elbeszélése, akkor úgy gondolom, hogy ez csak annyiban lehet érvényes, amennyiben egyszerre szolgál a magyar romantika egy újabb, másik leírásával, vizsgálatának szempontrendszerével hozzájárulva a további kutatásokhoz, ugyanakkor pedig minden egyes, általánosan kiterjeszhető kijelentés kapcsán figyelembe veszi, hogy ezeket a kijelentéseket — ha talán nem is könnyűszerrel, de mindenesetre — megingathatónak látja abban az esetben, ha a hangsúly az értelmezett szövegekre mint trópusok rendszerére helyeződik.

Nem gondolom, hogy a történeti és a poétikai megközelítésnek elérhető valamiféle ideális egyensúlya (főként az önreflexiót kiemelten hangsúlyozó irónia zárja ezt ki), ám azt sem hiszem, hogy ebből a törekvésről való lemondás következne. Ha kissé „romantikusan” is hangzik, mégis megkockáztatom itt a *Gondolatok a könyvtárban* zárlatának felidézését. Vörösmarty versében az ember örökös célba nem érésének gondolatából nem a lemondás következik, hanem a törekvések határának folytonos „hozzáigazítása” a lehetőségekhez. A lehetőségeket pedig, úgy gondolom, az irodalomtörténet esetében a szövegek értelmezése révén lehet felmérni (szöveg alatt most nem csak a szorosán vett irodalmi művek értendők). Így a jelen értekezés választott vizsgálati szempontjának hasznosságát, az elemzések megalapozottságát is végeredményben az határozza meg, hogy mennyiben sikerült hozzájárulnia a művek értelmezéséhez: mennyiben sikerült kapcsolódnia az értelmezett művek hagyománytörténetéhez és mennyiben sikerült ezt új szempontok révén alakítani. Ezt az elvárást mindvégig megpróbáltam figyelembe venni a disszertáció megírása során, s ha sikerült neki eleget tennem (ha a lécs olyan magasra került, „mint lehet”), akkor az irónia helyenkénti háttérbe szorulása valójában nem más, mint a vizsgálati szempont kiválasztásának igazolása.

A dolgozathoz kötődő publikációk jegyzéke

TANULMÁNY

1. *A történet Kemény Zsigmond három regényében* [szakdolgozat]. Szeged, JATE BTK, 1994. (témavezető: Dr. Szajbély Mihály)
2. *Tartalék nélkül. A Fanni hagyományairól*. In: *Fanni hagyományai* (Ictus, JATE Irodalomelmélet Csoport, Szeged, 1995)
3. „*De e vágyam teljesülése egyedül a történettől függ*” (*Kemény Zsigmond: A szív örvényei*). In: *Irodalomtörténet*, 1995/4.
4. *Robinson Crusoe*. In: *Duplafédél* (Ictus, JATE Irodalomelmélet Csoport, Szeged, 1996)
5. *Koraromantikus irónia, Kemény Zsigmond, későromantikus allegória*. In: *Pompeji*, 1997/2-3.
6. *Diagnózis és irónia. A falu jegyzője és az irányzatosság retorikája*. In: *Diagnózis* (Pécs-Szeged: Szép Literatúrai Ajándék [különszám], 1998)
7. *Az olvasás ritusa. Esterházy Péter: Fuharosok*. In: *Fuharosok* (Ictus, JATE Irodalomelmélet Csoport, Szeged, 1999)
8. *Költsey és a romantikus irónia*. In: *Mesterek és tanítványok. A hervenéves Csetri Lajos tiszteletére* (Magvető, Budapest, 1999)
9. *Kántálás, dadogás, lihegés, ugatás, kereplés, kopogás... Produkció és recepció szírhéngangjai Babitsnál*. In: „nem használ komolyan semmi, csak rövid időre” (Pécs-Szeged, Szép Literatúrai Ajándék [különszám], 2000)
10. *Pálffy Albert* [megjelenés alatt]. In: a Nemzeti Múzeum kiadványa a „márciusi ifjakról”, 2000.
11. *Kemény Zsigmond: Kisregények és elbeszélések* [megjelenés alatt]. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*
12. *Szeptember végén. A rohanó élet és az irodalomtörténet ritmusa*. In: *Jövő idő(k)* (Pécs-Szeged, Szép Literatúrai Ajándék [különszám], 2001)

KÖTET

A maradék öröme. Tanulmányok a 19. század magyar irodalmáról [Milbacher Róberttel közösen, megjelenés alatt]. Osiris, Budapest, 2000. (A *Vanitatum vanitast*, a *Gondolatok a könyvtárban* és az Arany Bolond Istókját értelmező részek és fejezetek változatait tartalmazza.)

FORDÍTÁS

1. Vincent B. Leitch: *Dekonstruktív kritika. Prolóógus*. In: *Hétvilág 5.* (Szeged, 1992)
2. Cynthia Chase: *Arcot adni a névnek. De Man figurái*. In: *Pompeji*, 1997/2-3.
3. Neil Hertz: *A gátoltság fogalma a fenséges irodalmában*. In: *Helikon*, 2000/1-2.
4. Cynthia Chase: *A művészet és a képzelőerő felértékelésének értelmezése*. In: *Helikon*, 2000/1-2.